

за работа време, плодоносният дъжд, слънцето, което пече и обещава скорозна жътва — ето малките празници на обикновения „природен“ човек. Но лесно можем да си обясним трепета на селянина, когато небето е покрито със страшни облаци. Това е краят на илюзиите му за пълен хамбар, за изплащане на дълговете, за щастлива зима. Това ще разбие живота и на младите, които вече чертаят плановите за бъдещото семейство. И тогава той започва да вярва, че станалото е било писано от преди, че то е било неизбежно, непредотвратимо. Значи няма смисъл да се зальгваме, ние сме слаби и безпомощни, жалки изпълнители на абсолютната воля, която се разпорежда с живота ни, както си пожелае. Кой ще докаже, че това не е вярно, че човек е в състояние да урежда живота си според личните си предпочитания, но този живот трябва да се постави на други основи, и пр. и пр. Разбира се, затворен зад стените на уютния кабинет, лесно е да се достигне чрез книгите до тази революционна теория. Но излязъл на белия свят, поел ралото и от сутрин до вечер превил гръб над малката нивичка, от която чакаш да изхраниш семейството си, а градушката само за минути унищожава всичко — тогава трудно ще потъваш в теоретически разсъждения. А и вековните напаставания на предания за нечисти сили, за зли духове (пак резултат на казаното по-горе) още от детски години подготвят почвата за едно съзнание, склонено да възприема неизвестното за мистично и „писано от преди“. Без да е религиозен, селянинът на Илия Волен е суверен. А е суверен, защото е страхлив. Особено в сурови моменти като войната например. „През първите дни на есента, 1915 г., селото беше възбудено от разпръскваните слухове, че скоро ще избухне война; те идеха от града, пренасяха ги от близките села, предаваха се от човек на човек. Някаква тържествена тревога беше обхванала всички — и мало, и голямо. Около отварянето на войната из селото се разказваха най-невероятни неща. Така например Койка Гораница, която имаше нива до мерата на едно от съседните села, разнесе новината, че господ, престорен на просяк, се явил на един овчар от това село. Пасял си овчарят стадото и по пътя току се задал човек с дълга брада, с торба през рамото, с тояга в ръка; като стигнал спроти овцете, той се поспрял и заговорил на овчаря: „Ееех! Пасеш си ти овцете, ама да знаеш какво ви чака! Ще пламне светът и каквото изгори — изгори, каквото остане — остане; всичко през решето ще бъде пресято! . . .“ („Война“). В едно свое интервю писателят обяснява: „Такива неща се приказваха тогава между народа. Той сам си ги съчиняваше. Те са един своеобразен символ на човешки чувства. . .“ (вж. „Търсене на истини“, с. 243). Войната е също проява на тайнствените зли сили, сеещи по земята само смърт и нещастия. Изостреното въображение на хората ражда какви ли не измислици, и то ей така, като отглас на витаещите във въздуха заплахи. Черните дни наближават. Кой ги носи? Кой?

Но природата не е само спящата сила, която наказва невинните. Олицетворявайки я с бог, караконджоли, вещици и т. н., селянинът както изразява своя страх, така и си отмъщава. Грозните образи, в които е персонифицирана спящата сила, са и едно възмездие за постоянните заплахи и злини. В същото време природата е и доброто начало, изворът на блага. Поради това тя е обгърната от грижи и внимание. Всичко е за нея. За нея — това са нивата, гората, градината, добитъкът. Цялата любов — не, целият живот е за тази, която ражда хляба и водата. Илия Волен има един разказ „Гора“, който изразява особено отношение към неодолюваната природа. Бащата (чичо Божин) трепетно се любовува на дърветата в гората — за него гората е жив човек. Синът му Желязко е крайната му противоположност. Колкото единият е отдаден, влюбен дори, в природата, толкова другият е безсърдечен и жесток. Чичо Божин и синът му са два типа характери. Единият е благ, с усет за красивото, а обичта му към гората е обич и към хората. Какво ще излезе от Желязко, лишен от дарбата да се възхищава от живота, от този безмилостен унищожител на красивото и значи на човека.

Чичо Божин и Желязко са две епохи, които физически съжителствуват, но чието духовно разстояние един от друг е огромно.

С творчеството на Илия Волен анималистичната тема бележи важен етап в българската литература. Описанието на животното не е самоцелно. То е свързано пак с човека, с неговия бит, с радостите и болките му. „Писателят — казва Ил. Волен — използва образите на животните, за да разкрие някои страни на човека, на неговата обич към земята и воловците му, неговото отношение към целия свят, който го заобикаля“ (Съвременник, 1976, кн. 2, с. 288). Животното е част от къщата, част от семейството. Щом добитъкът е нахранен и е добре, всички в дома са щастливи и доволни. Грижите за домашното животно са грижи за благото на всички. Животното дава храна, то върши най-тежката и важна работа на полето, а когато го продадат, спечелените от продажбата пари малко ще пооправят затъналия в дългове стопанин. Аз само маркирам външните причини за особената любов към животното, но тя е вродена, с нюанси в проявлението си. В краткото разказче „Радост в къщи“ очакването, нежността, радостта и обичта към животното са получили особено поетично звучене. Писателят накратко описва съдбата на вуйчови Стаменови, тяхната дълга и мъчителна орисия на скитници и сиромаси, търсили късмета си далеч от родното място, но завърнали се пак в него. Но какво са тези премеждия пред радостта, която имат днес в къщи — биволицата ще ражда. Към това събитие са насочени погледите на всички и всеки по своему се подготвя за него и участва в него според силите си: „Ще се отели тя, па дано е женско. И ще сбират масло за сол, за газ, за цървули. А след няколко години, като порасне галенцето, ще ги еши с Тормакията, пък старите ще продаде и ще купи нивичка. Да си имат барем една своя. . . Погледът му падна на големите тъмни очи на Вранка, която го гледаше някак многозначително. На вуйча Стамена му домиля за нея и той я успокоява:

— Ех, па може. . . там и да не те продавам. То да сме живи, та. . .“ Леля Иванка също си има грижа — с млякото тя ще изхранва гладните гърла в къщи. Дъщеря им Пенка мечтае за памука, който ще купят с парите от маслото, за да си изтъке кърпи. Всичко това е далеч и е само възможно, но бедните люде вече си го представят като действително и са щастливи. И когато теленцето най-сетне се ражда и е женско, радостта е неопишуема:

„— Женско — важно продума вуйчо Стамен, като надигна зачервеното си лице.

— Женско ли кайш, Стамене? Маминото момиченце то! Божичко, дано ни е живичко!“ Как да наречем тази радост и по какъв начин да я обясним. Сигурно трябва да сме я изпитали, за да я разберем. „Маминото момиченце!“ — такива думи се откъсват само за дете — леля Иванка ги изрича на теленцето, което е спасението за семейството. Това са думи на човек към човек с обща съдба. . .

Тромавите животни много приличат на самия селянин. Те са груби, но здрави и умни, кротки и трудолюбиви като своя стопанин. Преувеличавам, разбира се, но ако се вгледаме в чичо Божин, във вуйчо Стамен, в чичо Върбан, няма ли да открием зад външната неугледност една голяма мъдрост, едно изпълнено с доброта и печал сърце. И как им подхожда да се грижат за помощниците си, как страдат, когато трябва да се разделят с тях. Но ето една такава раздяла: „Чичо Върбан излезе от дюкяните като пребит и обрече Мургата. И когато дойдоха да я купуват, не се пазари, ами какво дадоха, това взе. Той я обиглави с ново юларче, подаде я на новия ѝ стопанин и когато да изказва благословия, обърка се и нищо не можа да продума. Кравата се изви, та го погледна и кротко тръгна след непознатия човек. Чичо Върбан уж да ги изпрати по пътя и ту потръгваше, ту се спираше; стрина Дена и децата пък се криеха в къщи“ („Мургата“). Нищо не може да утеши чичо Върбан — той се раздели с жива душа, която винаги е била толкова скъпа за него и дома му, така здраво е бил свързан с нея,

как ще я прежали. А и животното, също като човека, страда и не забравя родния си дом. Лесно е да кажем, че това е инстинктът, но все пак има човешина в животните, има любов към родното, колкото и да е инстинктивна тя. Любовта е взаимна, тя не се нуждае от думи. „Само който познава селото, знае колко стаена мъка има във всичко това“ — казва Илия Волен (Съвременник, 1976, кн. 2, с. 288). С не по-малка сила това чувство ще се прояви по време на кооперирането. Елисей Лазов („През първите дни“) е повторението на чичо Върбан след няколко години. И той носи мъката си по животните и тази рана не зараста, защото няма лек за нея. Елисей познава дори стъпките на биволиците — леко ли му е тогава да ги даде в общия обор. За него животните са като децата — искат грижи и внимание, обич и сърце. Раздялата с тях е жива раздяла, късане от сърцето. Как тогава да приеме кооперирането като нормален акт, насочен към неговото добруване? Законите на душата са по-различни от законите на обществото...

Семейството е социалната единица, която най-силно привлича писателското внимание на Илия Волен. Изучавайки семейните отношения, той в същност изследва обществените процеси. И като реалист той се насочва главно към грозното и страшното, към нещастieto и страданието на човека. Чудно ли е тогава, че негови герои са бедни хора, които постоянно се борят с живота и никога не могат да го победят. Героите му са нещастници, страдалци, трезви хора, които не се лъжат лесно и знаят истината за себе си и за живота, който живеят. В къщи, край семейното огнище, те най-добре се проявяват.

Семейството, което описва Илия Волен в по-ранните си творби (до 9.IX.1944), е полупатриархално. То обикновено се състои от три поколения, но водещата роля на най-стария е вече отнета. Глава е мъжът, ала той не е абсолютен господар. В къщи все пак стопанка е жената — тя се разпорежда за реда в семейството.

Неволята, постоянните заплахи, необходимостта от труд за изхранване налагат една хармония, постигаща се чрез любовта. Или по-точно чрез доброволното взаимоподчинение в името на общото спокойствие и щастие. Къщата не е храм — тя е покрив за души, но и организъм, който трябва да функционира нормално, ако неговите членове искат да се запазят. Тази малка „държава“ е динамична система, в която проблемите не могат да бъдат предвидени. Изненадите се сипят всеки ден, всеки час. Затова и задълженията на членовете на семейството са строго разпределени и всеки изпълнява онова, което му е възложено от семейната „конвенция“. Иначе няма мир.

Човек прилича на къщата си и къщата прилича на стопанина си. Нищо по-вярно от тази сентенция и ако трябва да тръгнем от нея, за да видим какво представлява домът и семейството в разказите на Илия Волен, ще стигнем до осъдицата, до липсата на фантазия в уредбата на двора и стаите и пр. Човек повече се грижи за нивите и добитъка, отколкото за къщата си. Има нещо сурово спартанско в битата на българина, нещо, което в първия миг дори отблъсква. Но тази суровост е така функционална, че изобщо не се чувства недоимъкът. Пък и тя не е продукт на този недоимък, а на особена свенливост, която не разрешава да се отпуснеш и да помислиш за „себе си“. И така се постига хармонията. Всеки се простира според чергата си — казват българите. Това е закон, чието спазване гарантира дълготрайност, относително спокойствие и възможност човек да бъде вътрешно свободен и независим. Независим от собствените си капризи и от външните посегателства.

Човек скита по белия свят, среща се с много хора, вижда много нови места, но в къщи се чувства най-добре, защото тук е огнището, тук е неговият свят. Той трябва да се върне у дома и то не само за да прекара известен отрязък от време. Къщата е като земята за Антей — хранилница на сили. Това важи най-вече днес, когато селянинът се откъсна от парчето земя и погледът му се отправя към проблемите на обществото. Той излезе от селото, включи се в живота на

държавата, но пак си остана селянин. А какво да кажем за жените. Открай време закрепостени в кухнята, те най-сетне се видяха свободни. Но и тяхната женска природа не им изменя — равенството с мъжете не означава скъсване с женското. Събранията, ръководствата, работата наравно с мъжете не отмениха грижите за децата, за домашното огнище. Просто те така са устроени, че се чувствуват най-добре там, макар постоянно да настояват за пълно разкрепостяване и скъсване със старото. „Работи жената какво работи, ходи къде ходи — в къщата си се чувствуват най-на място! Да я ошета, да я подреди — за това ѝ гори душицата!“ („Възхвала на властта“).

Семейството не функционира правилно и се разпада, ако няма деца. Децата са обединителната връзка, утешението, оправданието на любовта. Те продължават рода, те свързват мъжа и жената, премахват дразгите и моментната неприязън. Иначе животът минава пуст, ненужен и неестествен. Празната къща е наказание от природата, изкупление за грехове. Тя не е човешка къща. Затова и българинът е имал толкова много деца, домът му винаги е бил огласен от детска врява и глъч. Нищо, че е било трудно да се изхранват и обличат. С тях обаче е по-угодно, по-задушевно и смислено.

Като че родителите, докато са по-млади, не разбират какво са децата. Увлечени в работа, те им отделят по-малко внимание, стремят се да не ги гледят, да не им угаждат напълно. И когато остарееят, когато останат съвсем сами, те отново се връщат към децата. Тогава внуците са най-скъпи, за тях те са всичко — особено ако носят името на дядото или бабата. Човешко е да бъдеш такъв, да очакваш със свито сърце да пристигнат внучетата, да се изпълни къщата с гласове, да има за кого да се грижиш. „С хора се живее“ — казва писателят и ние вярваме на неговите герои, защото те са нашите родители, които ние почти забравяме изоставени в селата. Децата ни ги залъгват за месец-два и после всичко потича по старому: тъжно и страшно.

Децата са радост, но те са и грижа. Една постоянна и тежка грижа, която не знае засищане. Докато са малки, трябва да ги нахраниш, облечеш и обуеш, да ги пазиш да не се разболеят, да не се ударят, да не им се случи лошо. Болните са другото бедствие за семейството. Тогава са нужни лекарства, силна храна, пари. А откъде да ги намериш. И тогава я кравичката ще продадеш, я нивичката — или дядо Панко ще ти даде малко пари с лихва, че да не я изплатиш цял живот. Искат ли се сили, за да издържиш? Разбира се, но такъв е законът на природата. Когато си край болното дете, ти не мислиш за дълга си — инстинктът те води, без да коментираш и анализираш постъпките си. Като оздравее детето, друго ще се случи. Но тази инстинктивна бащина или майчина любов, пренесена през хиляди поколения, ще намери отдушник и поле за изява. Интелигентът ще се помъчи да разреши този сложен заплетен възел и дълго ще звучат в ушите му думите: „Чувал житце... за децата...“ („Воденица под селото“), казани с всякоко чувство, което един баща може да вложи в тях.

Задомяването на младите е също голяма родителска грижа, за която те се готвят отрано. Сватбата е събитие, което има сериозно значение не само за младите, но и за бъдещото функциониране на семейството. Затова така внимателно се избира кандидатът.

Чужд човек ще влезе в къщата или на чуждо място ще дадеш детето си. Не е без значение какви ще бъдат тези хора — нали родна плът късаш от себе си. Това, от една страна. Тя е най-важната, макар че често другите съображения като че ли излизат отгоре. Но аз не вярвам, че само грубата пресметливост ръководи родителите при брака на младите. Дори да ги влече към богато семейство, към род с ниви, добитък и пари, истинският психологически мотив е пак обичта към родната кръв. Той иска детето му да живее богато, а не като него или пък като бедняците от селото. А честта ще бъде докачена, ако богатият се сроди с

бедняка. Това ли си направил за детето си — да го дадеш на празна къща! ... Героите на Илия Волен са практични хора, но са надарени и с тънка чувствителност за справедливост и рядко се противопоставят на желанието на децата си. Когато обстоятелствата наложат да постъпят не така, както би трябвало, възмездното все пак идва: или семейството ще бъде нещастно, или младите ще се вземат без благословията на родителите и те няма да им простят.

Ванча, дъщерята на ревматичния пенсионер-железничар и на ревматичната болнава женица, ще се омъжва за чужденец, латиноамериканец („Рамон Гонсалес“). Такова нещо за първи път се случва в селото. Но не това е най-важното. Болката е, че момичето ще замине далеч и старите отново ще останат съвсем сами. А те все са се надявали, че Ванча ще се върне след следването, ще се засели в селото, ще се омъжи за някой от познатите им младежи и ще заживеят нормално като всички хора. Но става друго. Ванча ще напусне баща и майка. „Сърдечната връзка между дъщерята и родителите загасна.“ Ето една истинска родителска трагедия: „На майката ѝ прилоша. Нарипаха, дадоха ѝ водица.

— За какво съм гледала дете — напевно нареждаше тя, — да няма кой водица да ти поднесе, като легна, да няма кой свещица да запали на гроба ми!

Дъщерята я притискаше с ръка през раменете.

— Семката ни ще се загуби! — изкърти се въздишка от гърдите на бащата.

Репликите на бащата и майката са много характерни за това, какво очаква всеки един от тях от децата. Майката иска грижи, внимание, обич, да има кой „свещица да запали на гроба ми“. Бащата мисли за рода — да се продължи и да не губи този род. А щом не е възпитал така дъщеря си, значи не е изпълнил заръката на предците си, значи не е бил добър баща.

Животът е немислим без труд. Селянинът няма развлечения, няма удоволствия извън работата и семейството. Той е щастлив, когато реколтата е добра, когато биволицата отели женско, когато купи хубава нива, когато децата са здрави. Този труженик знае цената на живота, знае сладостта на спечеленото със собствени ръце и собствен труд. Трудът е бил винаги един от критериите за уважение към човека. Затова той отрано е приучил децата си да работят, да обичат и да не се срамуват от труда. Няма баща, който да иска детето му да бъде мързеливо — дори във възпитанието си той отива понякога далеч (от сегашна гледна точка, разбира се), като го кара да работи още от малко — нека свиква. Нека свиква, защото иначе нищо няма да постигне. Впрочем на тази тема е посветен малкият разказ-притча „Кой успява“. Кой успява — умният и способен Симеон Савинов, комуто всичко се отдава лесно и бързо, или Кирил Беличков — скромен, но затова пък трудолюбив. Кирил Беличков по цял ден се мъчи над книгите, чете, пише, мисли. За него науката е труд и той притежава способността да надделява. Симеон Савинов смята, че всичко му се полага според способностите. И макар винаги да е бил пръв, да е бил любимец на учителите и те да са му възлагали големи надежди, успехите му не отговарят на очакванията. Кирил Беличков — този, на когото се надсмиват, та дори и Симеон Савинов е издевателствувал над упоритостта му, е вече ръководител на научен институт. „Успя не Симеон Савинов, а Кирил Беличков, успя не умният, а трудолюбивият.“ Естествено е, че Илия Волен не абсолютизира примера си. Но той иска да подчертае, че трудът е в основата на всеки успех — когато е, разбира се, съпроводен от дарби.

Започването на трудовата дейност е решителен момент за човека. Това е началото на нов живот, скъсването с детството и преминаването в зрелостта. Животът е една борба — такава истина ни внуши Илия Волен с разказа „Песента на земята“. Тази борба е борба в труда. И самият труд е едно страдание в името на самосъхранението и запазването на човешкия род. За да стигнеш до нея, ти минаваш през безгрижието, през неангажираното съзнание, през милото

и невъзвратимо детство. „Границата между детството и зрелостта е първият критичен момент в живота на човека, първата остра криза.

Навикът да се трудиш се придобива трудно, болезнено, но иначе ти си безпомошен, ти си паразит в обществото. И все пак ние винаги сме склонни да съжаляваме, да бъдем състрадателни към всеки, комуто идва ред да заеме мястото си в редиците на създателите. Защо? Напластяването с години представа за труда като нещо изключително трудно и неприятно, като привилегия единствено на низшите социални слоеве кара човека да се стреми към такова обществено положение, което да му осигурява съществуване без усилие. Щом едни могат да живеят, без да работят или поне с минимум физическо напрежение, значи така е хубаво. Защо и ние да не сме от тях. . . Но трудът преражда, той може да изтрие лошото име, да върне уважението („Последна дума“). Тръгнеш ли да постигаш нещо с унижения и лъжи само и само за да не се помъчиш малко, ставаш за присмех и обиди. Рано или късно ще разбереш и ще приемеш закона на човешкото обществено поведение („Проси-троши“). Ако си умен, ще го запомниш за цял живот.

„Човек е сложно и, както се казва сега, противоречиво същество — като че винаги може да се побере изцяло в една идея“ — оттук тръгва писателят и дотук стига. Тази безкрайна вселена — човекът, се променя, изненадва, живее. И изведнъж се оказва, че „дивите души“ на Илия Волен са далеч по-привлекателни и духовно по-богати, отколкото изглеждат привидно. Те са противоречиви, неуки, но си имат своя философия, свои разбирания за природа, морал. Те си имат свой бог, своя религия, своя идея за света. И свои норми и представи за този свят. „Диви“ са тези души и дивотата им е в първичността на реакциите, в естествеността на поведението, но така „див“ може да бъде само човек, който е близо до земята, който чува нейното дихание и поради това е духовно здрав и мъдър по своему. . .

СВЕТЪТ В ПРЕДСТАВИТЕ И НОРМИТЕ НА ГЕРОИТЕ НА ИЛИЯ ВОЛЕН

Панко Анчев

В селото, което описва Илия Волен и на което той сам е жител, се отразяват проблемите на цялото българско общество след Първата световна война до наши дни. Всички събития, процеси и явления са осмислени от позицията на реалиста, от художника и психолога, от социално мислещия творец, който в крайна сметка е вложил в творбите си и философията на реално съществуващите си герои. В същото време той извежда и собствената си философия за българското село, за човека, населяващ и изграждащ това село.

У Илия Волен ще срещнем своеобразието на народното отношение към живота и природата, към домашното животно и семейството, към смъртта и любовта, т. е. към всичко, което определя кръга на човешкото мислене и емоционално преживяване.

Съдбата е онази сляпа сила, която движи живота на хората, която определя тяхното поведение и за която те се хващат, когато трябва да оправдаят собствената си слабост. Тя е едно спасение, но и едно проклетие. Проклетие на природата, властваща над всеки и всичко — спасение за изтерзаната душа, която не умее да се предпазва и която е приела стародавния ред за единствено правилен и хармоничен.

Съдбата се намесва в личния живот, в любовта, в смъртта. Много живял и много патил, героят на Илия Волен винаги търси обяснение на причините за своето нещастие. Кое кара природата да погуби богатата реколта, кое кара така да се стекат обстоятелствата, че младите, които много се обичат, да не се вземат. Кой слага края на живота и кой определя кой колко да живее — нали и деца си отиват, нали единственият син на Назарови (новелата „Йов“) — млад и хубав, здрав и весел — без вина потъва във водите на реката? Защо? Нали все някой трябва да определя размера на земното страдание. И тогава този човек, работещ от сутрин до вечер на нивата, убит от труд и мъки, сам си отговаря: „Така било писано!“ „Така било писано“ не е метафора, а философия, родена от практиката, от непосредственото (днес бихме казали с езика на философията „емпиричното“) наблюдение. Тя е резултат на желанието на човека винаги да прощава, да персонифицира причината за радостта или скръбта си, да обяснява според възможностите и знанията си необяснимото. Това дори не е религиозност — селянинът в творчеството на Илия Волен малко или почти никак не говори за бога.

Поставен в големия свят на хората и природата, човекът в творчеството на Илия Волен е трагически изправен пред неподвластните нему закони, пред единствената възможност да се бори за съществуването си чрез труд. Целият му живот е програмиран. Това обаче не означава, че героите на писателя са бездушни роботи, които механически извършват зададената им от командния пункт про-

грама. Напротив, техният свят е достатъчно богат на преживявания, на душевни въздействия и конфликти. . . „Програмирани“ са големите неща, резките промени, решаващите мигове. Тях човек не знае кога да очаква и защо да ги очаква. Той не може да се бори с природните сили, а от тях е най-зависим за съжаление. Какво е за селянина градушката, какво е сушата, безплодната реколта и пр. Няма по-голямо нещастие за него от това наесен хамбарът му да е празен, да бъде длъжник и беден. . .

Все пак обаче социалното положение внася определено различие в представата за живота. Бедният е по-безпомощен и по-уязвим от капризите на стихията. Ала пред природата всички са равни — нейните тайни са тайни за всички и всички се стремят към тяхното разгадаване. А загадката е в онази мистична сила, която според представите на селянина е причина за реда на земята. И в нея е смисълът на равенството — равенство в космически, в метафизически, абсолютен смисъл, а не в идеологически и политически. Равенството се основава на трагическата вина, която всеки носи като присъда над правото си да живее. . . Нададеният да прониква в същността, да анализира и изживява дълбоко Назаров от новелата „Йов“ ще трябва да понесе голямото разочарование, да премине през горнилото на страданието. В какво обаче се е „провинил“ той? В това, че вярва или че не вярва достатъчно, че иска да служи на хората или че не им служи достатъчно? Героят не може да си отговори, ала той твърде отрано предчувствува (макар и смътно, с намеци), че ще се случи нещо страшно и трагично. Падналата в поточето буболечка, тръпката, минаваща през тялото му, когато е край „Свода“ — мястото, където са се удавили мнозина младежи, — давящата се в кофата с мед пчела — тези подробности после ще бъдат сглобени и осъзнати. Но те са аргументите на една вътрешна нестабилност, на раздвоеното съзнание, което трябва да преживее нещастieto, за да тръгне по верния път. Съмнението, слабостта, чувствителността и като че ли и страхът от живота са главните координати на неговата личност. Защото Назаров е философ — той е склонен към анализи, често разсъждава за живота, обича да потъва в лоното на природата и да се наслаждава на природните красоти. И понеже е философ, той е слаб; той не е действена натура, а съзерцателна, неуверена, неправолинейна личност. Тези вродени качества доминират в постъпките му. Назаров не приема истината наготово, а след дълги премисляния, съмнения, тревоги. Ала когато се убеди в правотата на истината, той я защитава. Впрочем животът за него е теоретична постановка: той тръгва към живота, за да утвърди един морал и една истина. Би трябвало да бъде обратното: тръгвайки от живота, да достигне до своята истина, до своя морал. Точно затова търпи жестокото крушение. Когато на свой гръб понесе нещастieto, той се разколебава. „Бог дал — бог взел“ престава да бъде норма за поведение — сега то е израз на нехуманно примирение, на унизително доброволно съгласие да бъдеш роб и страдалец. Назаров не би могъл да не се откаже от религията, щом тя проповядва примирение. Но той се отказва от нея едва сега, когато сам е осъзнал, че праведно живее само този, който живее естествено, който е баща и има спокоен дом, който върши нещо за хората. Отнемат ли ти възможността да бъдеш щастлив, ти преставаш да бъдеш човек.

Отричането от църквата за Назаров няма политически смисъл. Той е търсач на абсолютни истини. Впрочем търсенето на истината е главната тема в повестта „Йов“. Истината във философски аспект. Голямата истина. Ето защо Назаров се измъчва над решаването на проблема за религията и бога, за църквата и отношението на човека към нея. Нашата литература никога не е страняла от тези въпроси, защото в своето историческо битие народът ни се е сблъсквал с тях. А сам Илия Волен е преминал през семинарията, през самата църква като обществен институт, познава отблизо църковните служители. Разколебаването в религията е в същност главният вариант на темата. То е конфликтният момент

в живота на този, който се е обрекъл на религията и бога. Това е отказване от вярата, излъгала вярващия и тласнала го в противоположна посока. Отличен познавач на живота, Ил. Волен тръгва от конкретните факти, за да изведе идеята за силата на материализма и справедливостта, за невъзможността наложената вяра да тържествува вечно. По същество проблемът надхвърля своите рамки и се превръща в проблем за свободата на духа и мисълта.

Човек откроя време се е блъскал да разреши загадките на света, да изгради стройна система, където да побере знанията си за природата и човека. Така той е стигнал до идеята за бога-творец. Тази идея е израз на стремежа да се надникне и обясни невидимото, онова, което оживява материята, което я прави вечна и безкрайна. В същност бог е олицетворение на представата за безкрай и вечността, той е обяснение и спасение, упование и надежда. Непознатото и необясненото се отдава на божие творение. Но бог е и норма в ежедневиия живот, онова понятие, което обединява, сродява и извисява хората. И сега Назаров трябва да извърви същия този път, по който е преминал човекът, за да намери своя бог, за да (така смята той в началото) служи на хората. Плахото бедно селянче Николай Назаров се пробужда за големите въпроси постепенно. Най-напред той минава през проблема за морала, т. е. как да се живее, какъв трябва да бъде човек, за да живее просто и безгрешно. Разклатените устои на църквата го карат с още по-голяма жар да се залови с възвръщане на вярата в бога. Той иска всички да бъдат братя, да не се карат, да си помагат, да се обичат. На този си етап Назаров е мисионер, чиято задача е да обедини човешкото паство, да го върне в храма, да му отвори очите. До проблемите на духа, до „свръхземните“ въпроси, които никой век не разреши“ той е още далеч. Зреенето е бавно — то настъпва заедно с учението в духовната семинария, заедно с усвояването на знанието за бога и с непосредствените впечатления от служителите му. Закрепостяването, обвързването с канона, прилежанието и безпрекословното подчинение на реда в семинарията са скритите пружини, които един ден ще изтласкат на повърхността неподчинението, бунта, съмнението, отрицанието. Нещата са диалектически заложени, те имат различни страни, предизвикват различни реакции. Човек не е попивателна — той не е спял изпълнител, а дух, който в примирението си ражда бунта, в съгласието си подготвя почвата за бъдещото отрицание. Иначе как Назаров ще се промени така бързо, как ще „измени“ на принципите си, как ще се обърне срещу морала, който довчера е защищавал? Сега вече Назаров се е замислил над заобикалящото го, над себе си, над догмата. И започва да търси истината.

Впрочем коя е истината, за която постоянно става дума. Коя истина приема Назаров и коя отрича?

„Страданието реве като лъв из моя дом. Ти ли го изпрати? Нали си казал: „Нито един косъм от главата ти няма да падне без мое разрешение.“ Ти, мой бог! Ти, на когото служих! А знаеш ли, че няма по-сладка дума от думата татко? А знаеш ли, че аз бях започнал да се съмнявам вече в личното безсмъртие и приемах децата като наше безсмъртие?... Не косъм от главата ми — главата ми падна!“ Това са думи от вътрешния монолог на Николай Назаров в гл. VIII от „Иов“. Назаров е отново на земята. Абстрактните разсъждения за морала и църквата са отстъпили място на мисълта за човека, за конкретния човек, за себе си дори, за човека страдалец и мъченик. Назаров се бунтува срещу утешението, че животът след „това“ ще бъде друг, че земното страдание е проверка за отвъдния рай. Сега той мисли с конкретни категории, иска лично щастие, иска да бъде като другите. И още: „... Но ето: няма небесна твърд, а има безкрай; мъничките лъчисти звездици са някакви огромни светове — навярно населени, бялата, усмихнатата луна е мъртва планета с грозни сипеи, горещи чукари и сухи пясъци. Човек пък не е създаден завършено в един ден, а по „волюта“ на материята

произлиза от някаква зародила се във влагата клетка. Земята и тя най-напред била. . . , а после ще изстине и животът по нея ще изчезне. *Е, добре, но къде е смисълът на всичко това? Кажете ми смисъла му. . . . Дайте ми смисъл. . .*¹ Идеята за човека, за устройството на света, истината за материята и духа отрича Назаров. *Той отрича, защото вече не се примирява.* И ако трябва съвсем накратко да определим повестта „Йов“, то ще бъде правилно, ако я наречем повест за победеното смирение и родения бунт.

Въпреки постоянния си стремеж към хората Назаров е самотник. Всеки опит да се приобщи към обществото е неуспешен. Неприложимостта му в общността идва от психологическите му особености, от особеностите на характера му, а така също и от включването му в едно поприще, което предварително създава дистанция до хората. Постепенно той сам се изключва от обществото, обрича се на самотност. И тук повестта отново „слиза“ до обикновеното, до живота на простия човек, за да излезе на показ характерът на личността, самотна и малка, но пронизана от болките на своето време и вечността. Така Илия Волен поддържа няколко пласта: битов, философски, психологически, социално-политически, за да се превърне малката му творба в ярка картина на човека и човешкото общество.

И у Илия Волен ще срещнем вечния присмехулко и антихрист, който жестоко осмива поповете. Нека си припомним само Марин Проклетия от разказа „Антихристи“ или онези страници от „Йов“, в които се разказва за суетния владика или за съученика на Назаров, поел пътя на безскрупулната кариера под маската на слугенето на бога и човека. Но голямото завоевание на писателя, отново искаме да подчертаем, е съвременният Йов, дръзнал да разреши живота си със собствените сили, със собствения мозък.

Отношението към човека, към бога, религията и църквата е в основата си отношение към природата. Природата е великият критерий, с който се измерват и човешките постъпки. Пред нея, пред нейното величие нищо не може да бъде скрито, излъгано, опошлено. Това, от една страна. От друга, природата е източникът на живот, тя е майката на всичко, тя е водата и хлябът, огънят и земята. А селянинът? Селянинът е най-здраво свързан с нея — той е и най-зависим от нея.

Понеже героят на Илия Волен е селянин, който е ежедневно сред природата, той не анализира и не осъзнава нейното величие и красота. Той не се стреми да „потъва“ в лоното ѝ, не я възпява, не въздиша пред нея, не се стреми да я опознава. Той е в нея и тя е в него. Вярно е, че има разкази, особено от по-ново време, където героят е интелигент, живял дълги години в града, и сега се завръща в родното място, за да се почувствува пречистен, възхитен, обновен от прелестите на пейзажа. За него животът на селянина е едва ли не идилия, за която той дълбоко съжالياва. Но истинският селянин е друг. На него времето не му стига да свърши всичката си работа, та камо ли да мисли за това, какво е природата, и дали са красиви планината и равнината. Точно така е, ала нека отидем по-далеч — там, където проникването в творчеството на писателя ще ни разкрие богатството на духовния мир на тези, които само външно изглеждат груби и диви. . .

Ние си служим с много думи, но понякога рядко се замисляме за тяхното значение. Така е навярно и с думата „природа“. Какво е природата? Бихме могли да кажем, че тя е всичко, което ни заобикаля. Но тя е в самите нас и ние сме в природата; природата е космосът, дървото, изворът и т. н. и т. н. И точно защото е у човека, той не я възприема като нещо изключително, не се замисля пред нейното значение, не ѝ се възхищава. Той само изпитва върху себе си слепите ѝ сили. В същото време героите на Илия Волен са особено чувствителни към красивото и доброто, те са наблюдателни и имат остри сетива. Добрата реколта, хубавото

¹ Тук и навсякъде курс. е от мен.